

Gondoljuk újra a huszadik századot!

François Furet. Révolution française, Grande Guerre, communisme. Dir.: Pierre Statius – Christophe Maillard. Paris, Cerf, 2011. (Cerf politique, démocratie ou totalitarisme) 301.

JÓLLEHET FRANÇOIS FURET már több mint tizenöt éve elhunyt, a történész munkássága nem került ki a francia tudományosság figyelmének köréből. Hogy csak a közelmúlt eredményeit említsem, 2007-ben jelent meg Ran Halévi munkája *L'expérience du passé (A múlt tapasztalata)* címmel, melynek célja, hogy életművéből kiindulva rekonstruálja a zárkózott történész személyiségét.¹ 2012-ben a párizsi EHESS adta ki Furet és Paul Ricoeur rögzített beszélgetéseinek részleteit.² A kötet előszavát Christophe Prochasson írta, aki idén megjelent monográfiájában éppen Furet politikai és intellektuális pályáját dolgozza fel.³

Ugyanebbe a sorba illeszkedik az a 2008-as konferencia, amelynek témája Furet *Egy illúzió múltja* című „esszéje” volt,⁴ s amelynek anyaga 2011-ben jelent meg. A szerkesztőket az ösztönözte a konferencia megszervezésére, hogy noha az 1995-ben publikált (és azóta tizennyolc nyelvre lefordított) könyv jelentőségét rögtön felismerte a szakma, részletekbe menő elemzés mégsem született a műről, holott érdemes alapos kritikai vizsgálatnak alávetni. Ezt a feladatot most történészek mellett – a művet különböző aspektusokból megközelítő – filozófusok, politológusok és irodalmárok vállalják fel.

A kötet három részből áll: az *Egy intellektuális esemény* című fejezet Furet művének recepcióját mutatja be, a második (*A nagy háború és a „rövid huszadik század”*) a mű első világháborúról szóló nyitótézisét vizsgálja, végül a harmadik részben (*Forradalom és demokrácia között*) Furet egyes filozófusok munkásságával ápolat kapcsolata és gondolkodásának alakulása kerül elemzésre.

A nyitótanulmányt Ernst Nolte, a nyolcvanas években zajlott *Historikerstreit* legfontosabb szereplője írta, aki nyilvános levelezést folytatott Furet-vel, melyben a 20. század legfontosabb kérdéseit vitatta meg a két történész.⁵ Aki ismeri az említett szövegrészt, annak nem sok újat fog mondani Nolte írása, melyben a szerző kettejük viszonyának alakulását és vitájukat mutatja be. Némi csalódást érezhet az olvasó, mivel Nolte a felidézett gondolatokra újonnan nem reflektál – bár ezt magyarázhatjuk azzal is, hogy vitapartnerre már nem válaszolhatna. Ehelyett a vitát végigkísérő példaértékű kölcsönös tiszteletről emlékezik meg. A tanulmány kötetbeli elhelyezésével kapcsolatban kifogásolható, hogy az nem Stéphane Courtois vitát elemző írását követi, amely segítené az olvasónak a történeti kontextus megértésében.

¹ HALÉVI, 2007.

² FURET, 2012.

³ PROCHASSON, 2013.

⁴ FURET, 1995. Magyarul is olvasható: FURET, 2000.

⁵ A levelezést a *Világosság* adta közre magyarul. FURET–NOLTE, 2000a.; FURET–NOLTE, 2000b.

Pierre Rigoulot tanulmányában kiváló összegzését adja az *Egy illúzió múltja* recepciójának. Furet műve kimagasló piaci sikert is aratott, recenzensei főleg az összetett téma remek kezelését és a totalitarizmus elemzését méltányolták. A baloldali értelmiség azonban igen kemény kritikákat fogalmazott meg a könyvvel szemben. Kifogásolták, hogy Furet a sztálinizmust teljesen azonosította a kommunizmussal, nem ismerte el a megújulási kísérleteket, és nem látta, hogy a kommunizmusnak csak *egyetlen* formája tűnt el, az eszme maga nem. Ezzel kapcsolatban Furet elismerte, hogy a Szovjetunió felbomlásával az illúzió valószínűleg nemhogy eltűnt, hanem erősödött, mert immár nincsen leleplező realitása. A legerősebb kritika, Moshe Lewin írása azt állította, hogy a mű mindazok ellen harcol, akik nem hajlandóak elfogadni a liberalizmus és a modern világrend alternatívánélküliségét. A szélsőjobb kritikáit Rigoulot összességében fantáziátlanak ítéli – ezek főként a Furet által hivatkozott szerzők kiválasztását kifogásolták.

Jean-Louis Panné szenvedélyes írásban tárgyalja a Furet művét ért kritikákat, amelyeket általában személyeskedőbbnek és többségében gondolatszegénynek minősít (kivételt jelent ez alól Claude Lefort műve, amelyet példaértékű reflexiónak tart). Panné munkájának első oldalain már egyértelművé teszi, hogy tőle mint Furet volt dokumentaristájától (*documentaliste*) ne várjunk elfogulatlan, higgadt hangot. A tanulmány olvasói nem fogják irigyelni a francia értelmiségi vitakultúrát Magyarországról sem.

Stéphane Courtois munkája a Furet–Nolte-vitát elemzi. *A kommunizmus fekete könyvének*⁶ szerkesztője tanulmánya első részében a két tudós pályáját vázolja fel, kiemelve azok hasonlóságait, elsősorban azt, hogy mindketten kérdéssé tették az általuk kutatott történeti jelenség domináns értelmezési sémáit: Furet a *Gondoljuk újra a francia forradalmat*⁷ című művével, Nolte *A fasizmus korszakával*.⁸ Mindkettejüket durva kritikák érték emiatt, melyekre ők újabb nagy szintézisekkel válaszoltak. E helyen Furet-től a Mona Ozouf-fal közösen szerkesztett *Dictionnaire critique de la Révolution française*-t⁹ említi, holott a történész nagy összefoglalója a forradalomról – mely az egész 19. századot tárgyalja – inkább tekinthető annak, ez azonban érthetetlen módon még a kötet végén található bibliográfiában sincs feltüntetve.¹⁰

A gondolkodásbeli hasonlóságok közül Courtois azt véli a legfontosabbnak, hogy mindkét tudós lehetetlennek tartotta a kommunizmus és a fasizmus egymástól elkülönített vizsgálatát, s úgy látták – még ha nem is tulajdonítottak azonos jelentőséget ennek az aspektusnak –, hogy a fasizmus egyfajta válasz volt a bolsevizmusra. A két történész nézetkülönbségeire rátérve egyszerre megváltozik a tanulmány stílusa: míg eddig mintegy szenttelenül mutatta be véleményeiket, most Courtois „igazságot tesz” a tudósok között. A szerző többnyire Nolténak ad igazat. Így például a nácik antiszemitizmusának „racionális magjával” kapcsolatban kialakult vitában. Ugyanis Furet azt szegezte szembe Nolte gondolataival, hogy a „racionális mag” feltételezése valamiféle legitimációt is biztosít a nácizmus számára. Courtois azonban rámutat arra, hogy a német történésznek egyáltalán nem volt legitimáló

⁶ COURTOIS et al., 2000.

⁷ FURET, 1994.

⁸ NOLTE, 2003.

⁹ FURET–OZOUF, 1992.

¹⁰ FURET, 1989.

szándéka. A tanulmány szerzője kétségbe vonja Furet azon megállapítását is, miszerint noha mindkét ideológia ugyanúgy totális rendszerhez vezetett, *filozófiailag* a kommunizmus a fasizmus felett áll, hiszen politikailag és erkölcsileg nemes céljai vannak. E felvetésre Nolte úgy reagált, hogy éppen a látszólag nemes célokkal rendelkező, de valójában erőszakos eszméket kellene szigorúbban megítélni. Courtois azt is vitatja, hogy Lenin eszméi valóban olyan nemesek voltak, s a moszkvai levéltárban található Lenin-írásokra hivatkozva állítja, hogy Szálin szisztematikusan követte Lenin ideológiáját és gyakorlatát. A szerző következtetése: valójában Furet még mindig egy kommunista dogma hatása alatt áll, amikor Marx művei alapján ítéli meg a kommunizmust, holott Lenin rendszeréből kellene kiindulnia. Courtois érdekes gondolatokat vonultat fel írásában, ugyanakkor az olvasónak könnyen lehet az a benyomása, hogy Furet és Nolte kapcsolatának egyszerű bemutatásához képest túlságosan is jelen vannak saját észrevételei. Mindazonáltal a tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy meggyőzően tegyen igazságot két ilyen jelentős életmű között.

A kötet második nagyobb egysége foglalkozik az *Egy illúzió múltjának* az első világháborút tárgyaló fejezetével. Romain Ducoulombier abban látja Furet írásának jelentőségét, hogy megnyitotta az utat a háború kulturális értelmezése felé, amely mára domináns megközelítéssé vált. Furet ugyanis rámutatott azokra a mentálisbéli tulajdonságokra (arisztokratikus hazaszeretet és hősiességkultusz), amelyek lehetővé tették, hogy a nemzeti érzelmek felülkerekedjenek minden egyéb tényezőn. Azzal a módszerrel is nagy hatást gyakorolt a francia történész, hogy a háborút nem az okaiból, hanem a következményeiből kiindulva értelmezte. Így jutott ahhoz az olvasathoz, amely szerint – ellentétben a francia forradalommal – a háború ugyan nem teremtett ideológiát, de katalizátorként szolgált már meglévő és radikalizálódó eszmék számára.

Két tanulmány irodalmi szempontból közelíti meg Furet munkáját. Sophie Statius azt mutatja be, hogyan segítheti a világháború furet-i felfogása Maurice Genevoix *Ceux de 14* című háborús regényének megértését. A modernista interpretáció szerint az első világháború „szimbolikus katasztrófát” jelentett, amelynek hatására elvált a nyelv és a valóság. Ez alól a tézis alól azonban teljesen kisiklik Genevoix műve, amely még bőven rejt hagyományos stílusjegyeket. Furet interpretációja annyiban segíthet, hogy a történész meglátta a háborúban azt az ellentmondást, hogy jóllehet ez volt az első „demokratikus háború” (*guerre démocratique*), az arisztokratikus érzelmek még jelentékeny szerepet játszottak benne – ez az ambivalencia hatja át Genevoix művét is. Míg Statius munkájának csak egyes részeinél lehet az a benyomásunk, hogy a szerző túlságosan átadja magát az irodalmi mű elemzésének, és így eltér a konferencia tematikájától, Stéphanie Krapoth esetében írásának egészére érvényes ez a megállapítás. Krapoth Stefan Zweig gondolkodásának alakulását elemzi, melyet annyiban tud Furet-hez kapcsolni, hogy mindketten nagy szakadást láttak a „tegnap világa” és a nagy háború utáni világ közt. A történész azonban teljesen elmerül Zweig bemutatásában, Furet neve a konklúzióban már fel sem bukkan.

A második rész utolsó tanulmánya, Jean-Vincent Holeindre munkája azt kívánja bemutatni, hogy Furet könyve mennyiben segít a háború politikai jelenséggként való elgondolásában. Ugyan Furet nem dolgozta ki a totális háború egyedi fogalmát, mégis képes volt megragadni a logikáját. Meglátása szerint a háború akkor válik totálissá, amikor olyan ideológiai elképzelések kezdik vezetni, amelyek a politikai

célok fölé nőnek: míg egy adott terület visszafoglalása egy korlátozott háború célja lehet, addig „a népek felszabadítása” elv meghirdetése korlátlan, totális háborúhoz vezet, amely nem ismer kompromisszumot. A fasizmus és a kommunizmus ezt a tendenciát folytatta: megfordítva a clausewitzi formulát, egy ideológia megvalósítása érdekében a háborúnak adta át a politikai teret.

Véleményem szerint a kötet legértékesebb egysége a harmadik rész, amely Furet-nek az életművére nagy hatást gyakorló gondolkodók műveivel való kapcsolatát mutatja be. Az itt olvasható tanulmányok közül is kiemelkedik Pierre Statiusé, aki Tocqueville életművének Furet-re gyakorolt hatását elemzi. A kapcsolat egyértelmű a francia forradalom értelmezésének kérdésében, bonyolultabbá válik viszont *A demokrácia Amerikában* című művel összefüggésben. Statius Furet 1981-es Tocqueville-tanulmányának újraolvasását javasolja. A szerző tézise szerint az ebben felvázolt Tocqueville-olvasatot tekinthetjük az 1995-ös *Egy illúzió múltjában* kifejtettek kezdőpontjának, hiszen Furet a 20. század történetének újragondolásához a demokrácia jelenségként való újraértelmezéséből indul ki. Statius írása első felében öt fő tocqueville-i gondolat köré csoportosítva elemzi Furet tocqueville-izmusát, majd bemutatja, hogy az *Egy illúzió múltjában* miként van jelen a francia arisztokrata hatása. Statius két gondolatot emel ki: egyrészt a közvélemény, másrészt az anyagi javak jelentőségét. Tocqueville-nál a közvéleményben minden polgár hisz, anélkül hogy gondolkodna róla, tehát egyfajta autoritás alapját jelenti, amelyet a polgárok összessége gyakorol minden egyes polgár felett. Furet ezt a gondolatot használja az „illúzió” koncepciójának kidolgozásához: arra keresi a választ, hogy az „illúzió” miként lett úrrá a közvéleményen a 20. században. A másik hasonlóan fontos gondolat az anyagi javakhoz kötődik: Tocqueville szerint a demokrácia jólétet ígér mindenkinek, ami teljesíthetetlen, és csak az egyenlőtlenséget fokozza, melankóliát, öngyűlöletet gerjeszt, és mérgezi az individuális szabadságot, ezáltal aláássa a demokráciát. Az *Egy illúzió múltjának* első, alapvető fejezetében Furet a tocqueville-i gondolatmenet szerint tárgyalja a demokrácia ellentmondásos és destruktív dinamikáját. Meglátása szerint a burzsoázia az, amely a modern világ szinonimájává válik: a burzsoá az, aki a gazdasági aktivitásban érvényesül, és ezzel a közjót veszélyezteti. A burzsoá gyűlölete pedig észrevétlenül öngyűlöletté válik, ez a dinamika az, amely önmaga ellen fordítja a demokráciát, és megágyaz a forradalmi szenvedélyeknek, amelyek az egység és egyenlőség újratemtését ígérik.

A kötet legnehezebb nyelvezetű tanulmányában Hervé Touboul interpretálja Furet Marx-értelmezését. Touboul rámutat arra, hogy noha Furet alaposan ismerte a marx életművet, hiszen egy elismert monográfiát írt a filozófusról *Marx és a francia forradalom*¹¹ címen, az *Egy illúzió múltjában* közkeletűen téves megállapításokat is tesz a gondolkodóval kapcsolatban, például a történelemfilozófiához vagy a Hegelhez fűződő viszonyát illetően. Emellett kritizálja, hogy Furet figyelmen kívül hagyja az anyagi tényezőket az „illúzió” bemutatásában.

Carole Widmaier Furet és Hannah Arendt francia forradalommal kapcsolatos nézeteit veti össze. Míg mindkettejük esetében közös, hogy szakítani akarnak a marxista értelmezési keretekkel, Arendt interpretációja politikai/fenomenológiai, Furet-é pedig egyértelműen történeti. Arendt megkülönböztette a *valamitől* való

¹¹ FURET, 1992.

szabadságot (*liberty from*) a valamihez való szabadságtól (*liberty to*), meglátása szerint a francia forradalom csak az előbbit tudta megvalósítani, így nem tekinthető beteljesedett forradalomnak. Furet ezzel szemben úgy látta, hogy a forradalom a politikai demokrácia felé is megnyitotta az utat. A történész és a filozófus véleménykülönbségét Widmaier azzal a megállapítással próbálja kibékíteni, hogy mindketten hozzájárultak a forradalom megértéséhez.

Danièle Pingué tanulmányában a Furet-életmű egyik központi kérdésével foglalkozik: a nagy francia és az októberi forradalom kapcsolatával. A francia forradalommal való párhuzam felállítása már megjelenik a bolsevikoknál, valamint a kortárs értelmiség körében, végül pedig a francia forradalom történészeinek gondolkodásában is. Furet szerint utóbbi súlyos következményekkel járt: amikor a Harmadik Köztársaság megalakulásával elvei általánosan elfogadottakká váltak, a forradalom megszűnhetett volna politikai eszköz lenni, de azáltal, hogy az októberi forradalom anyjává avatták, a történészek továbbra is csupán reflektálatlanul megemlékeznek róla (*commémorer*), ahelyett, hogy elgondolnák (*penser*). Pingué azonban rámutat, hogy míg a Furet által kritizált történészek az októberi lázban, addig Furet – amikor a jakobinusokat a bolsevikok és a sztálini terror előképének látja – a Gulag árnyékában él előfeltevésekkel. Tehát a leszármazási kapcsolat a két forradalom között Furet-nél szintén megtalálható.

Christophe Maillard írásában a burzsoágyűlölet furet-i tézisént kívánja árnyalni a sárga szindikalisták történetének felvázolásával. Az 1899-ben létrejött csoport a marxistákat álmodozó, kalandor professzoroknak tartotta, és a „szakmabeliek” egyesülését sürgette. A céljuk az volt, hogy a munkások is megvásárolhassák a gyárak tőkéjének egy részét. Létezett tehát egy társadalmi együttműködést szorgalmazó egyesület, ugyanakkor, amint azt a szerző is hangsúlyozza, a kezdeményezés bukása éppen a Furet által körülírt jelenséggel, a burzsoágyűlölet erősségével magyarázható, így végül is az a benyomásunk, hogy egy kört tettünk meg, ha nem is teljesen értelmetlenül.

Éric Dubreucq a konferencia kerekasztal-beszélgetését összegzi, amelynek témája Furet gondolkodásának aktualitása volt, középpontban a modern világ illúzióélményével, valamint a lehetséges illúziók kérdésével. A többször is miniszteri posztot betöltő Jean-Pierre Chevènement jegyzi a zárószöveget. Feltűnő a szöveg eddigiektől eltérő stílusa, érezhető, hogy politikus tollából származik. Ebben nem az egyértelmű politikai üzenet megfogalmazása, hanem a szerző ehhez társuló leegyszerűsítő kijelentései a zavarók: Chevènement olyan kérdésekben (pl. a Nolte-vita) kíván döntőbíró lenni, amelyeket a konferencia során tizennégy tudós tárgyalt előtte.

A kötet egészével kapcsolatban megjegyzendő, hogy a címben érdemes lett volna „francia forradalom” helyett egyszerűen „forradalmat” írni. Ez a cím jobban kifejezné azt a furet-i koncepciót, amely a forradalmat nem korlátozta néhány évre, hanem hosszú időtartamban vizsgálta. A konferencián is többnyire ilyen értelemben tárgyalták a jelenséget. Komolyabb hiányossága a tematikának, hogy nem foglalkozik a kommunizmus és antifaszizmus kapcsolatának furet-i interpretációjával, amely legalább olyan eredeti és vitatandó gondolat, mint a kommunizmusnak és a faszizmusnak – a konferencia homlokterében álló – viszonya.

Amint azt a résztvevők legtöbbször is megjegyezte, François Furet utolsó könyve kétségtelenül jelentős mű, amelynek azonban vitathatók egyes tézisei. Véleményem szerint az *Egy illúzió múltjának* az a legnagyobb erénye, hogy olyan tudományos színvonalat képvisel, amelyre lehetséges termékeny vitákat alapozni a 20. század kérdéseiről. Ezt bizonyítja ez a kötet is.

Tarafás Imre

Felhasznált irodalom és rövidítések

COURTOIS et al.

2000 COURTOIS, Stéphane et al.: *A kommunizmus fekete könyve*. Ford.: Benyhe János. Budapest, Napvilág, 2000.

FURET

1989 FURET, François: *La Révolution de Turgot à Jules Ferry (1770-1880)*. Paris, Hachette, 1989.

1992 FURET, François: *Marx et la Révolution française*. Paris, Flammarion, 1992.

1995 FURET, François: *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Paris, Robert Laffont – Calmann Lévy, 1995.

2000 FURET, François: *Egy illúzió múltja. Esszé a XX. századi kommunista ideológiáról*. Ford.: Mihancsik Zsófia. Budapest, Európa, 2000.

2012 FURET, François: *Inventaires du communisme*. Paris, EHESS, 2012.

FURET–NOLTE

2000a FURET, François – NOLTE, Ernst: Fasizmus és kommunizmus. François Furet és Ernst Nolte levélváltása, I. Ford.: Gyükéri Mercédesz – Ádám Péter. *Világosság*, 13. (2000) 3. sz. 7–26.

2000b FURET, François – NOLTE, Ernst: Fasizmus és kommunizmus. François Furet és Ernst Nolte levélváltása, II. Ford.: Gyükéri Mercédesz – Ádám Péter. *Világosság*, 13. (2000) 4. sz. 29–52.

FURET–OZOUF

1992 FURET, François – OZOUF, Mona: *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Paris, Flammarion, 1992.

HALÉVI

2007 HALÉVI, Ran: *L'expérience du passé. François Furet dans l'atelier de l'histoire*. Paris, Gallimard, 2007.

NOLTE

2003 NOLTE, Ernst: *A fasizmus korszaka*. Ford.: Tallai Gábor. Budapest, Kairosz, 2003.

PROCHASSON

2013 François Furet. *Les chemins de la mélancolie*. Paris, Stock, 2013. (*Biographies*)